345sk05

५

ब्राह्मणसाहित्यम्

प्रस्तावना

पूर्वेषु पाठेषु भवन्तः वेदानां संहिताविषये अधिकतया ज्ञातवन्तः। अस्मिन् पाठे संहिताविषये ब्राह्मणविषये च सामान्यतया आलोचितम्। संहिताब्राह्मणयोः च महान् भेदः वर्तते। यथा- बहुसंख्यकाः संहिताः छन्दोबद्धाः सन्ति। तेषां कतिपयांशा एव गद्यात्मकाः सन्ति, किन्तु ब्राह्मणग्रन्थाः सर्वथा गद्यात्मका एव भवन्ति। अनयोः विविच्यविषये अपि भेदः अस्ति। एतयोः संहिताब्राह्मणयोः विषये अत्र अधिकतया ज्ञास्यति। किञ्च ब्राह्मणेषु प्रतिपादितानां विषये अपि सामान्यं ज्ञानं प्राप्स्यति।

उद्देश्यानि

इमं पाठं पठित्वा भवान् -

- ब्राह्मणग्रन्थानां महत्त्वविषये अधिकतया ज्ञास्यति।
- मुख्यानि आख्यानानि कानि भवन्ति किञ्च तेषां प्रतिपाद्यमानानां विषायाणां विषये अपि अधिकतया ज्ञास्यति।
- संहिताब्राह्मणयोः पार्थक्यं ज्ञास्यति।
- देवाः कथं अमरा अभवन् इति ज्ञास्यति।
- प्रधानानां ब्राह्मणग्रन्थानां विषये अपि विस्तारेण ज्ञास्यति।

५.१) सामान्यपरिचयः

ग्रन्थवाची ब्राह्मणशब्दः विशेषतः नपुंसकलिङ्गे एव प्रयुक्तो भवति। मेदिनीकोशानुसारेण वेदभागस्य सूचकः ब्राह्मणशब्दः क्लीबलिङ्गी एव भवति। यथा- ब्राह्मणं ब्रह्मसङ्घाते वेदभागे नपुंसकम्। ग्रन्थार्थे ब्राह्मणशब्दस्य प्रयोगः पाणिनीयव्याकरणे (सू.३/४/३६), निरुक्ते(४/२७), ब्राह्मणे (शतप.४/६/९/२०), ऐतरेयब्राह्मणे (६/२५/८/२) च न केवलं समुपलब्धो भवति, अपि तु ब्राह्मणविषये तैत्तिरीयसंहितायाम् उक्तम् अस्ति- एतद् ब्राह्मणान्येव पञ्च हवींषि (तै. सं. ३/७/१/१)। अस्यार्थस्य विषये नास्ति किमपि भिन्नं मतम्। ब्राह्मण इति ब्रह्मणः व्याख्यापरकानां ग्रन्थानां नाम अस्ति। ब्रह्मशब्दः स्वयमनेकेषु अर्थेषु प्रयुक्तो भवति, यथा मन्त्रार्थे- ब्रह्म वै मन्त्रः...(शत. ब्रा.७/१/१/५)। अनेन प्रकारेण

वैदिकमन्त्राणां व्याख्यानस्य उपस्थापकत्वात् ब्राह्मणस्येदं नामकरणमभवत्। ब्राह्मणशब्दस्य अपरः अपि अर्थो भवति- यज्ञः। यज्ञीयकर्मकाण्डस्य व्याख्या-विवरणयोः सम्पादनं ब्राह्मणग्रन्थानां मुख्यविषयः अस्ति। ब्राह्मणेषु मन्त्र-कर्म-विनियोगानां व्याख्या अस्ति। ब्राह्मणानाम् अन्तरङ्गपरीक्षणेन ज्ञातो भवति यदेते ग्रन्थाः यज्ञानां वैज्ञानिकान्, आधिभौतिकान् तथा अध्यात्मिकान् च विषयान् प्रतिपादयन्ति इति। ब्राह्मणशब्दस्य विषये च उच्यते यथा-

ब्राह्मणं नाम कर्मणस्तन्मन्त्राणां च व्याख्यानग्रन्थः।

(भट्टभास्करः- वै. सं. १/५/१ भाष्यम्)

नैरुक्तं यस्य मन्त्रस्य विनियोगः प्रयोजनम्।

प्रतिष्ठानं विधिश्चैव ब्राह्मणं तदिहोच्यते।। (वाचस्पतिमिश्रः)

अनेन कथनेन सिद्धो भवति यद् वेदो द्विविधो- मन्त्ररूपो ब्राह्मणरूपश्च। अयं च ब्राह्मणभागः अपि वेदः एव। वेदशेषभूताः इमे ब्राह्मणग्रन्थाः यज्ञानुष्ठानस्य विस्तृतं वर्णनं कुर्वन्ति। काश्चन कथाः अपि ब्राह्मणग्रन्थेषु प्राप्यन्ते। प्रत्येकं वेदशाखानुसारेण ब्राह्मणाग्रन्थाः आरण्यकग्रन्थाः च भिन्नाः भवन्ति।

ब्राह्मणसाहित्यमिदं नितराम् एव विशालं व्यापकञ्च वर्तते। साहित्यमिदं गद्यात्मकं विद्यते। यज्ञस्य विधानं कदा कृतं भवेत्। कानि च साधनानि तदर्थम् अपेक्ष्यन्ते। के च तेषां यज्ञानाम् अधिकारिणः। इत्येषां विषयाणाम् उपपादनं ब्राह्मणसाहित्ये कृतम् अस्ति। सम्प्रति सम्प्राप्तानां प्रमुखब्राह्मणानां वेदान् अनुसरन्ती सङ्ख्या अनेन प्रकारेण अस्ति- (१)ऐतरेयब्राह्मणम्, (२) शाङ्खायनब्राह्मणम् (ऋग्वेदीयम्), (३) शतपथब्राह्मणम् (शुक्लयजुर्वेदीयम्), (३) तैत्तिरीयब्राह्मणम् (कृष्णयजुर्वेदीयम्), (५) ताण्ड्यम्, (६) षड्विंशम्, (७) सामविधानम्, (८) आर्षेयम्, (९) दैवतम्, (१०) उपनिषद्-ब्राह्मणम्, (११) संहितोपनिषद्ब्राह्मणम्, (१२) वंशब्राह्मणम्, (१३) जैमिनीयब्राह्मणम् (सामवेदीयम्), (१४) गोपथब्राह्मणं (अथर्ववेदीयम्) चेति।

ब्राह्मणग्रन्थेषु शतपथब्राह्मणं गुरुतमं महत्त्वं भजते। अस्ति च तस्य विशालकायम्। तत्र एव यागानुष्ठानानां प्रतिपादनं सर्वोत्तमरीत्या क्रियते। तत्र यागविषयकं साङ्गोपाङ्गम् अपि प्रस्तूयते।

निरुक्तादिग्रन्थेषु 'इति विज्ञायते' इति कथयित्वा ब्राह्मणग्रन्थानाम् एव प्रमाणरूपेण निर्देशः कृतः। अस्य शब्दस्य व्याख्यायां दुर्गाचार्येण लिखितम्- 'एवं ब्राह्मणेऽपि विचार्यमाणे ज्ञायते' इति (निरु. टी. ३/११, २/१७)। पाणिनेः अष्टाध्यायीसूत्रे अनुब्राह्मणशब्दस्य प्रयोगः प्राप्यते - अनुब्राह्मणादिनिः (पा. सू. ४/२/६२) इति। ब्राह्मणसदृशो ग्रन्थः अनुब्राह्मणम्, तदधीते अनुब्राह्मणी इति। अस्य शब्दस्य प्रयोगः भट्टभास्करेण तैत्तिरीयसंहितायाः भाष्यभूमिकायां कृतः। अनेन प्रतीतो भवति यत् ब्राह्मणस्य एव अन्तरभागम् अनुब्राह्मणपदेन व्यपदिश्यते।

पूर्वम् एव कथितं यद् ब्राह्मणग्रन्थानां विस्तारः अतीव विशालः व्यापकः च आसीत् इति। आश्वलायनगृह्यसूत्रे (३अ. ३ख.) ऋषितर्पणेन सह आचार्यतर्पणः अपि समुपलब्धो भवति। आश्वलायनमतानुसारेण मन्त्रद्रष्टारः ऋषयो भवन्ति, ब्राह्मणद्रष्टारः आचार्याश्च। एवंविधानाम् आचार्याणाम् अत्र त्रयो गणाः समुपलब्धा भवन्ति- (१) माण्डुकेयगणः, (२) शाङ्खायनगणः, (३) आश्वलायणगणः चेति।

एतेषाम् आचार्याणां क्रमशः नामानि सन्ति- कहोलः, कौषीतकः, महाकौषीतकः, भरद्वाजः, पैङ्ग्यः, महापैङ्ग्यः, सुयज्ञः, शाङ्खायनः, ऐतरेयः, वाष्कलः, शाकलः, गार्ग्यः, सुजातवक्रः, औदवाहिः, सौजामिः, शौनकस्तथा आश्वलायनः चेति। पैङ्ग्यः महापैङ्ग्य इति नामभ्यां प्रतीतो भवति यत् महाभारत इव भारत इत्यपि एकः भिन्नग्रन्थः आसीत् इति। एकः लघुस्तथा अपरो बृहद् च आसीत् इति। अपि च शाङ्खायनब्राह्मणम् एव कौषीतकीब्राह्मणनाम्ना ख्यातम् अस्ति, किञ्च अस्यां सूच्यां पृथक् पृथक् नामत्वेन ज्ञातो भवति यद् इमौ द्वौ आचार्यौ स्तः। अत्र निश्चयपूर्वकं किमपि वक्तुं न शक्यते, यद् एतैः आचार्यैः ब्राह्मणग्रन्थानां निर्माणं कृतम् इति। किन्तु ऐतरेयस्तथा शाङ्खायनः च निश्चयेन एव ब्राह्मणद्रष्टारौ ऋषी स्तः। अनयोः ब्राह्मणग्रन्थौ अद्यापि समुपलब्धौ स्तः।

पाठगतप्रश्नाः-१

१. वेदभागस्य सूचकः ब्राह्मणशब्दः कस्मिन् लिङ्गे भवति।

२. ब्राह्मणग्रन्थविषये भट्टभास्करस्य मतं किम्।

३. वेदः कतिविधः।

४. पाणिनेः कस्मिन् सूत्रे ब्राह्मणशब्दस्य प्रयोगः दृश्यते।

५. आचार्याणां त्रयो गणाः के।

६. ब्राह्मणद्रष्ट्रोः द्वयोराचार्ययोर्नाम लिखत।

७. शाङ्खायनब्राह्मणस्य अपरं नाम किम्।

५.२) संहिताब्राह्मणयोः विषयस्य पार्थक्यम्

संहिताया ब्राह्मणस्य च स्वरूपविषये महत् पार्थक्यं परिलक्ष्यते। बहुसंख्यकाः संहिताः छन्दोबद्धाः सन्ति, तेषां कतिपयांशाः च गद्यात्मकाः सन्ति। किन्तु ब्राह्मणग्रन्थाः सर्वे गद्यात्मका एव भवन्ति। अनयोः प्रतिपाद्ये विषये अपि अन्तरम् अस्ति। यथा- ऋङ्मन्त्रेषु देव-स्तुतीनां प्राध्यान्यम् अस्ति। अथर्वमन्त्रेषु ऐहिकपारलौकिकफलदायकानां विषयाणां विवेचनं तथा गृहनिर्माणाय, हलकर्षणाय, बीजवपनाय उपयोगिनां विषयाणां तथा गार्हस्थ्यजीवनस्य अपि विविधविषयाणां वर्णनम् अस्ति। राजकीयविषयेऽपि- शत्रूणां संहाराय, सैन्यसञ्चालनाय तथा तदुपयोगिनां साधनानां सविस्तरेण विवरणम् अस्ति। यजुर्वेदसंहितायां विविच्यविषयः पूर्ववर्णितेभ्यो विषयेभ्यः नितान्तं भिन्नः एवास्ति। ब्राह्मणानां मुख्यविषयः अस्ति विधिः- कस्य विधानं कदा भवितव्यम्। केन प्रकारेण तत्कर्म कर्त्तव्यम्। तेषु किमाकाराणां साधनानाम् आवश्यकता भवति। के च तेषां यज्ञानाम् अधिकारिणो भवन्ति। एवंविधानां याज्ञिकविधीनां प्रतिपादनाय एव ब्राह्मणसाहित्यस्य उद्भवः अभवत्। याज्ञिकविषयेषु क्वचिद्विरोधः अपि

प्रतीतो भवति, तत्र परिष्कारः अपि ब्राह्मणस्य उद्देश्यम् अस्ति। शबरस्वामिनः मतानुसारेण ब्राह्मणविधीनां संख्या दशधा भवति। तस्य तात्पर्यमिदम् अस्ति यत् संहितायां स्तुतीनां प्राधान्यम् अस्ति, ब्राह्मणग्रन्थे तद्विधीनाम् एव प्राधान्यम् अस्ति।

फलतः विविधाः विधयः एव ब्राह्मणग्रन्थानां मुख्यविषयाः सन्ति। यत्र समुपलब्धाः अवान्तरविषयाः तु तेषाम् एव विधीनां पोषकाः निर्वाहकाश्च भवन्ति। एवंविधानां विषयाणां मीमांसकैः कृतम् अभिधानम् अर्थवादो भवति। अर्थवादे निन्दा अस्ति तथा यागोपयोगिनां द्रव्याणां प्रशंसा वर्त्तते। तत्र विधिविधानञ्च सयुक्तिकं भवति। निरुक्तजन्येन अर्थेन अपि ब्राह्मणवाक्यानां समर्थनं भवति। ब्राह्मणग्रन्थेषु विधिः एव तत्केन्द्रबिन्दुः अस्ति, यं परितः निरुक्त-स्तुति-आख्यान-हेतु-वचनादयः विविधाः विषयाः स्वं स्वम् आवर्त्तनं सम्पूरयन्ति।

जैमिनिमहोदयेनापि पूर्वपक्षरूपेण उच्यते यत् वेदे न केवलं विधिवाक्यानाम् अस्तित्वम् अस्ति, अपि तु तद्भिन्नषयाणां प्रतिपादकानां वाक्यानाम् अपि सत्ता वर्त्तते। फलतः एतानि वाक्यानि अनर्थकानि सन्ति एव। एवं यतः तानि वाक्यानि विधीन् न प्रतिपादयन्ति तस्मात् तेषां वाक्यानां नितान्ता व्यर्थता। अत एव उच्यते- 'आम्नायस्य क्रियार्थत्वात् आनर्थक्यमतदर्थानाम्।' एवं शङ्कायां सत्यां सिद्धान्तपक्षस्य कथनम् अस्ति यद् एतेषां वाक्यनाम् अपि उपादेयता वर्त्तते। एतेषां वाक्यानां यद्यपि स्वतः कापि उपयोगिता नास्ति तथापि एतानि विधिप्रशंसायां प्रयुक्तानि सन्ति। अतः एतानि विधिप्रतिपादितस्य अर्थस्य एव अवान्तरवाक्यानि सन्ति। अतः परम्परया एतेषाम् उपयोगो विधौ अवश्यमेवास्ति- 'विधिना तु एकवाक्यात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः' (जैमि. सू. १/२/२७)। विश्लेषणमिदं ब्राह्मण-विषयान् एव लक्ष्यीकरोति।

पाठगतप्रश्नाः-२

८. ऋङ्मन्त्रेषु कस्य प्राधान्यम्।

९. ब्राह्मणविधीनां संख्या दशधा इति कस्य मतम्।

१०. संहिताब्राह्मणयोः प्रधानं पार्थक्यं किम्।

५.३) विषयविवेचनम्

विधि-शब्दस्य अर्थो भवति- यज्ञः, किञ्च तस्य अङ्गानां तथा उपाङ्गानाम् अनुष्ठानस्य उपदेशः च। ताण्ड्यब्राह्मणे अस्य अनेकभेदाः लभ्यन्ते। उदाहरणार्थं वहिष्पवमान-स्तोत्रे अध्वर्यु-उद्गातादीनां पञ्चानामृत्विजाम् प्रसर्पणस्य विधानम् अस्ति। तत्र च यज्ञादिषु नियमद्वयस्य पालनं नितान्तम् आवश्यकं भवति। तत्र प्रसर्पणं कुर्वताम् ऋत्विजां शनैः शनैः पदक्षेपस्य विधानम् अस्ति। तत्र तुष्णीभावस्य अपि विधानम् अस्ति। पञ्चसु ऋत्विक्षु अध्वर्यु-प्रस्तोता-उद्गाता-प्रतिहर्ता-ब्रह्मादीनां गमनस्य व्यवस्था वर्तते।

अनेनैव क्रमेण पङ्क्तिबद्धो भूत्वा तैः गमनं कर्तव्यम्। तत्र पङ्क्तिभङ्गे सति पापं भवति, अनर्थस्य अपि सम्भावना वर्द्धते। अस्मिन् प्रदक्षिणकाले ते स्वहस्ते किञ्चिद् धृत्वा एव चलन्ति।

शतपथब्राह्मणः तु विधिविधानानाम् एकं विशालं समूहम् उपस्थापयति। प्रथमे काण्डे दर्शपौर्णमासादीनां मुख्यस्य अवान्तरस्य च अनुष्ठानानां वर्णनं यागक्रमेण अस्ति। द्वितीये काण्डे आधान-पुनराधान-अग्निहोत्र-उपस्थापन-आग्रायण-दाक्षायणादियज्ञानां वर्णनं सविस्तारेण पुङ्खानुपुङ्खक्रमेण च अस्ति। विधिना सहैव हेतोः अपि सयुक्तिकं वर्णनं कृतम् अस्ति। शतपथब्राह्मणस्य प्रारम्भे एव सहेतुकविधेः निर्देशः समुपलब्धो भवति। पौर्णमासयागे दीक्षितो जनः पूर्वस्यां दिशि आहवनीय-गार्हपत्याग्न्योः मध्ये स्थित्वा जलस्य स्पर्शं करोति। अस्य जलस्पर्शस्य किं कारणम् इति प्रश्ने सति उच्यते जलं मेध्यं भवति इति। तत्र मिथ्यावादी जनः यज्ञाय न उपयुक्तो भवति। अस्मात् कारणात् जलस्पर्शेन असौ पापं त्यक्त्वा मेध्यो भवति। ततश्च जलस्पर्शेन जनः पवित्रो भूत्वा दीक्षितो भवति। अतः असौ जलस्पर्शं करोति। अत एव उच्यते- **अमेध्यो वै पुरुषो यदनृतं वदति तेन पूतिरन्तरतः। मेध्या वा आपः। मेध्यो भूत्वा व्रतमुपायानीति। पवित्रं वा आपः। पवित्रपूतो व्रतम् उपयानीति तस्माद्वा अप उपस्पृशति** (शत. ब्रा. १/१/१/१:) इति।

पाठगतप्रश्नाः-३

११. विधिशब्दस्य अर्थः कः।

१२. केषाञ्चन यज्ञानां नाम लिखत।

१३. यज्ञाय अनुपयुक्तो जनः कः।

५.४) विनियोगः

ब्राह्मणग्रन्थेषु मन्त्राणां विनियोगस्य सविस्तृतं वर्णनम् अस्ति। कस्य मन्त्रस्य प्रयोगः किमुद्दिश्य भवति, अस्य सयुक्ति व्यवस्था ब्राह्मणग्रन्थे सर्वत्र उपलब्धा भवति। ब्राह्मणग्रन्थाः मन्त्राणां व्यख्यया एव तेषां विनियोगस्य युक्तिमत्तां सिद्ध्यन्ति। आपाततः मन्त्राणां तात्पर्यस्य यो बोधो भवति स तु ब्राह्मणानाम् अन्तरङ्गाध्यात्मिकव्याख्यानाद् अनन्तरम् एव जायते। ताण्ड्यब्राह्मणस्य द्वित्रा एव दृष्टान्ताः पर्याप्ताः भवन्ति।

स नः पवस्व शंगवे (ऋ. १/११/३) अस्या ऋचः गायनं पशूनां रोगनिवृत्त्यर्थं भवति। अस्य विनियोगस्य विशिष्टविवेचनस्य आवश्यकता नास्ति, यतः इयं वार्ता तु मन्त्रपदादेव सिध्यति (६/१/६-९)। किञ्च – **आ नो मित्रावरुणा** (ऋ. ३/६२/१६) अस्य मन्त्रगायनस्य विनियोगः दीर्घरोगनिवृत्त्यर्थम् एव अस्ति। इदमपि कथनम् किञ्चित् आश्चर्यजनकम् इति प्रतीयते। अस्मिन् विषये ब्राह्मणस्य कथनम्

अस्ति यत् मित्रावरुणस्य सम्बन्धः प्राणेन अपानेन च सह अस्ति। दिवसानां देवता मित्रः अस्ति, तेन असौ प्राणानां प्रतिनिधिः अस्ति। अनेन एव क्रमेण निशानां देवता वरुणः अस्ति, अतः असौ अपानस्य प्रतीकः अस्ति। फलतः दीर्घरोगनिवारणार्थम् अस्य मन्त्रस्य पूर्वोक्तः विनियोगः नितान्तं सयुक्तिकः अस्ति। बहुत्र विनियोगस्य प्रसङ्गे कल्पनाया एव विशेषरूपेण प्रभावः परिलक्षितो भवति, किन्तु ब्राह्मणस्य व्याख्या रीत्या, अनुगमनेन च एवंविधेषु कल्पनाम् आश्रितेषु कतिपयस्थलेषु अपि युक्तिमत्तां प्रतिपादयति। तत्र उदाहरणरूपेण दविद्युत्या रुचा (ऋ. ९/६४-२८) इति मन्त्रो द्रष्टव्यः।

पाठगतप्रश्नाः-४

१४. मित्रावरुणस्य सम्बन्धः केन सह वर्तते।

१५. दिवसानां देवता का।

१६. निशानां देवता का।

५.५) हेतुः

हेतुपदेन तेषां कारणानां निर्देशो भवति यैः कर्मकाण्डविधयः विशेषरूपेण सम्पन्ना भवन्ति। ब्राह्मणग्रन्थेषु यज्ञीयविधि-विधाननिमित्तकस्य समुचितकारणस्य अपि निर्देशः विस्तारेण प्राप्यते। अग्निष्टोमयागे उद्गाता मण्डपे औदुम्बरस्य शाखाया उच्छ्रयणं करोति। अस्य विधानस्य कारणस्य निर्देशं कुर्वन् ताण्ड्यब्राह्मणस्य (६/४/१) कथनमिदम् अस्ति यत् प्रजापतिः ऊर्जस्य (बलस्य) विभाजनं कृतवान्। तत एव औदुम्बरवृक्षस्य उत्पत्तिः अभवत्। अनेन प्रकारेण औदुम्बरवृक्षस्य देवता प्रजापतिः अभवत्। उद्गातुरपि सम्बन्धः प्रजापतिना सह एव अस्ति। अतः उद्गाता उदुम्बरशाखायाः उच्छ्रयणकार्यं स्वस्य प्रथमकर्मणा करोति। अस्मिन् अवसरे प्रयुक्तस्य उच्छ्रयणस्य अपि व्याख्या अस्ति। अनेन प्रकारेण द्रोणकलशे सोमरसं स्रावयित्वा अग्निष्टोमे स्थापनस्य व्यवस्था वर्तते। अस्य द्रोणकलशस्य स्थापनं रथस्य अधोभागे भवति। अस्य विधानकारणस्य पूर्णनिर्देशः ताण्ड्यब्राह्मणे (६/५/१) प्राप्यते।

प्रजापतिना कामना कृता 'प्रजानां सृष्टिरहं करोमि' इति, प्रजापतेरेवं मनसा चिन्तनेन एव तस्य मूर्ध्नः आदित्यस्य सृष्टिरभवत्। तेन प्रजापतेः शिरश्छेदनं कृतम्। तस्माद् एव द्रोणकलशस्य सृष्टिरभवत्। तस्माद् एव द्रोणकलशात् सोमरसं पीत्वा देवा अमरा बभूवुः। अनेन रूपेण प्रस्तरोपरि द्रोणकलशस्य स्थापनस्य (अध्यूहनस्य) विषये अपि विधि-विधानानां कारणस्य निर्देशः अस्ति। वहिष्पवमान-स्तोत्रे पञ्चानामृत्विजाम् अग्रे गमनकर्ता अध्वर्युः स्वहस्ते दर्भस्य मुष्टिं नीत्वा गच्छति। कथम्, अस्य कारणस्य निर्देशनकाले ताण्ड्यब्राह्मणे (६/७/१६/२०) अश्वरूपं धृत्वा यज्ञात् पलायमानस्य तथा दर्भमुष्टिं दृष्ट्वा तस्य परावर्तनस्य च आख्यानं हेतुरूपेण उपस्थापितम्। अनेन प्रकारेण हेतुवचनेन पाठकानुष्ठानानां कारणस्य स्वतः परिचयो प्राप्यते तथा समधिकायाः श्रद्धाया उदयोऽपि भवति।

पाठगतप्रश्नाः-५

१७. उर्जशब्दस्य कः अर्थः।

१८. औदुम्बरवृक्षस्य देवता का।

५.६) अर्थवादः

यज्ञे निषिद्धपदार्थानां निन्दाः ब्राह्मणग्रन्थानाम् अनेकस्थलेषु समुपलब्धाः भवन्ति। यज्ञे माषस्य विधानं निषिद्धम् अस्ति। अतः अस्य निन्दा अस्मिन् वाक्ये अस्ति - अमेध्या वै माषा (तै. सं. ५/१/८/१)। अनुष्ठानस्य हवनीयद्रव्यस्य च देवतानां भूयसीप्रशंसातः ब्राह्मणानां शरीरं वृद्धिं गतम्। अग्निष्टोमयागस्य विशिष्टप्रशंसा ताण्ड्यब्राह्मणे (६/३) प्राप्यते। सर्वेभ्यः कामेभ्यः उपादेयत्वेन अयम् एव यथार्थयज्ञरूपेण कल्पितः। यागानां समधिकमहत्त्वशालित्वेन अयम् एव ज्येष्ठयज्ञाभिधानेन मण्डितः अस्ति (ताण्ड्य. ६/३/८-९)। अनेन प्रकारेण वहिष्पवमान- स्तोत्रस्य स्तुतिरत्र उपलब्धा भवति (ता.६/८/५)। उपयोगविधेः आस्थापूर्वकपुष्ट्यर्थम् एव अर्थवादाः भवन्ति। एतैः अर्थवादैः प्रशंसावचनैः च आद्यन्तब्राह्मणग्रन्थाः सम्पूरिताः सन्ति।

पाठगतप्रश्नाः-६

१९. यज्ञे कस्य विधानं निषिद्धम्।

२०. कः अर्थवादः।

५.७) निरुक्तिः

ब्राह्मणग्रन्थेषु स्थाने स्थाने शब्दानां निर्वचनस्य अपि निर्देशः प्राप्यते। एष निर्देशः एतावान् मार्मिकः वैज्ञानिकः च अस्ति यत् भाषाशास्त्रदृष्ट्या अपि अयम् अतीव महत्त्वपूर्णः प्रतीतो भवति। निरुक्ते येषां शब्दानां व्युत्पत्तयो लभ्यन्ते तेषां मूलम् एतेषु ब्राह्मणग्रन्थेषु उपलब्धम् अस्ति। निर्वचनमिदं नास्ति काल्पनिकम्। भाषाविज्ञानदृष्ट्या अपि अस्य वैज्ञानिकता अक्षुण्णा एव अस्ति। एतादृशी निरुक्तिः स्वयं संहिताभागे अपि उपलब्धा भवति। यस्या आश्रयं गृहीत्वा ब्राह्मणग्रन्थस्य व्युत्पत्तिः निर्मिता। यथा दधि उदकशब्दस्य च व्याख्या संहिताग्रन्थेषु अनेन प्रकारेण अस्ति- तद्दध्नोदधित्वम् (तै. सं. २/५/३/३/), उदानिषुर्महीः इति तस्मादुदकमुच्यते(अर्थ. ३/१/३/१)। शतपथब्राह्मणे ताण्ड्यब्राह्मणे च उपादेयानां

निरुक्तीनां भाण्डारः अस्ति। नानाविधानां स्तोत्राणां सामाभिधानानां च सुष्ठु निरुक्तिः ताण्ड्यब्राह्मणे समुपलब्धा अस्ति। आज्यस्तोत्रस्य व्याख्या अजिशब्दात् कथयित्वा सुष्ठु व्याख्यानस्य अपि उपक्रमः प्राप्यते, यथा - 'यदाजिमायन् तदा आज्यानाम् आजत्वम्' (ता. ७/२/१)। रथन्तरस्य निरुक्तिः इदृशी भवति- 'रथं मर्या क्षेप्लातारीत् इति तद्रथन्तरस्य रथन्तरत्वम्' (ताण्ड्य. ७/६/४)। अनेन एव प्रकारेण बृहत्साम्नः निरुक्तिः - 'ततो बृहदनु प्राजायत। बृहन्मर्या इदं स ज्योगन्तरभूदिति तद्बृहतो बृहत्त्वम्' (ताण्ड्य. ७/६/५) इति। अस्यायमाशयः- प्रजापतेः मनसि इदं साम बृहत्कालपर्यन्तं निवसितम्। अतः अस्य साम्नः बृहत्साम इति विशिष्टं नामकरणम् अस्ति।

५.८) आख्यानम्

ब्राह्मणग्रन्थेषु अर्थवादस्य विस्तृतं वर्णनं प्राप्यते। इदं वर्णनं पठित्वा साधारणपाठकः समुद्वेलितो भवति, किञ्चैतेषु उद्वेजकविषयसमूहेषु यत्र तत्र अत्यन्तरोचकम् आकर्षकं महत्त्वपूर्णं च आख्यानम् अपि प्राप्यते। तमसि प्रकाशकिरण इव, एतानि आख्यानानि पाठकहृदयस्य उद्विग्नचित्ते शान्तिदायकानि शीतलानि च भवन्ति। विधिविधानानां स्वस्वरूपस्य व्याख्या एवास्य आख्यानस्य जननी अस्ति। किं च यदा आख्यानमिदं यज्ञस्य सङ्कीर्णप्रान्तं परित्यज्य साहित्यस्य सार्वभौमक्षेत्रे विचरति तदा वैदिककर्मकाण्डस्य कर्कशता तं रोद्धुं न शक्नोति। आख्यानमिदं द्विविधं भवति-स्वकल्पकायमाख्यानम्, दीर्घकायमाख्यानञ्चेति। स्वल्पकायिकेषु आख्यानेषु तासां कथानां गणना भवति यासु कथासु सयुक्ति प्रदर्शनं भवति। एतेषु आख्यानेषु कतिपयानि मुख्याख्यानि सन्ति- 'वाचः देवान् परित्यज्य सलिले तदनु वनस्पतौ च प्रवेशः (ताण्ड्य.६/५/१०-१२); यज्ञस्वरूपे देवताभिः अनाक्रमणं तथा दर्भमुष्ट्या तस्य प्रत्यावर्त्तनं (ता. ६/७/१८), अग्निमन्थनकाले घोटकस्य अग्रे स्थापनम् (शत. १/६/४/१५), देवासुराणां मध्ये बहुविधसङ्ग्रामः' (शत. २/१/६/८-१८, ऐत. १/४/२३, ६/२/१)।

एतेषु लघ्वाख्यानेषु क्वचित् स्थलेषु अतीव गम्भीरतात्त्विक-तथ्यानाम् अपि सङ्केतः प्राप्यते, यद् ब्राह्मणस्य कर्मकाण्डात्मकवर्णनाद् नितान्तं भिन्नं भवति, तथा गूढ-गम्भीरार्थप्रतिपादकम् अपि भवति। प्रजापतेः उपांशुरूपेण प्रार्थनायै शतपथब्राह्मणे यस्य कथानकस्य उपक्रमं प्राप्यते तत्तु नितान्तं रहस्यमयम् अस्ति। श्रेष्ठतां प्राप्तुं वाङ्-मनसोः कलहः समुत्पन्नोऽभवत्। मनसः कथनम् आसीत् यन्मयाऽनभिगतवार्त्ता अर्थात् वाणी न उच्यते। वाण्याः कथनम् आसीत्- यत्त्वं जानासि तस्य विज्ञापनाम् अहम् एव करोमि। मनसा ज्ञातानां चिन्तिततथ्यानां प्रकटीकरणं वाण्येव करोति। अतः अहम् एव श्रेष्ठाऽस्मि। उभौ प्रजापतिसन्निधौ गतवन्तौ। प्रजापतिना स्वनिर्णयः मनसः पक्षे एव प्रदत्तः। अस्य कथानकस्य अभ्यन्तरे मनोवैज्ञानिकतथ्यस्य विशदः सङ्केतः प्राप्यते (शत.१/४/५/८-२)। वाचा सम्बद्धाः बहुविधाख्याः रुचिराः शिक्षाप्रदाश्च सन्ति। गायत्रीच्छन्दः सोमं देवताभ्यः नीत्वा गच्छति स्म, मार्गे गन्धर्वाः तम् अपहृतवन्तः। तदा देवाः वाचं तस्य पार्श्वे प्रेषितवन्तः, वाक् तं सोमं नीत्वा परावर्तिता। वाचं स्वपक्षे आनेतुं गन्धर्वाः प्रयत्नशीलाः बभूव। ते स्तुतिप्रशंसावचनैः वाचं सन्तोष्य स्वपक्षे कर्त्तुमैच्छन्। अपरपक्षे देवा अपि गायनैर्वादनैश्च तां सन्तोषयितुम् ऐच्छन्। वाणी देवतानां कार्यैः प्रसन्ना भूत्वा तेषां

पार्श्वेऽगमत्। अस्याः कथायाः प्रतीयमानस्य उपदेशस्य उपरि ब्राह्मणस्य मतमस्ति यद् अद्यापि स्त्रियः स्तुतेरपेक्षया गायनं प्रति अधिकाकृष्टा भवन्ति इति। स्त्रियः स्वभावः एवायं भवति (शत. ३/२/४/२/६)।

सृष्टि-विषयेऽपि अनेकानि आख्यानानि ब्राह्मणग्रन्थे समुपलब्धानि सन्ति। परमपुरुषेण चतुर्णां वर्णानामुत्पत्तेरुल्लेखः तु पुरुषसूक्ते एवोपलब्धो भवति। ब्राह्मणेषु अपि अस्य प्रसङ्गस्य सुष्ठु वर्णनं प्राप्यते। ताण्ड्यब्राह्मणे (६/१) प्रजापतेरङ्गविशेषेण वर्णनां तथा तत्तद्देवतानाम् उत्पत्तिः वर्णिताऽस्ति। अस्मिन् वर्णने शूद्रवर्णनां यज्ञाधिकारात् निष्क्रमणस्य अपि सुष्ठु उपपत्तिः प्रयुक्ताऽस्ति। प्रजापतिमुखाद् ब्राह्मणस्य, अग्नेश्च बाहोः क्षत्रियस्य, इन्द्रस्य च मध्यदेशात् वैश्यस्य, विश्वेदेवायाश्च पादेन केवलं शूद्रस्यैवोत्पत्तिं दर्शयित्वा शूद्रस्य कर्त्तव्यम् अपि निर्देशितम्- 'तस्मात् शूद्र उत बहुपशुरयज्ञियो विदेवो हि। नहि तं काचन देवसान्वसृज्यत। तस्मात्पादावनेज्यं नातिवर्धते। पत्तोहि सृष्टः' (ताण्ड्य. ६/१/११)।

पाठगतप्रश्नाः-७

२१. वाचं स्वपक्षे आनेतुं के प्रयत्नं कृतवन्तः।

२२. स्त्रियः स्वभावः कीदृशः।

२३. केन चत्वारः वर्णाः सृष्टाः।

२४. कुत्र वर्णचतुष्टयस्य उत्पत्तिः लिखिता।

पाठसारः-

ब्राह्मणशब्दः नपुंसकलिङ्गी क्लीबलिङ्गी चास्ति। ब्राह्मणशब्दस्य यज्ञः इत्यपि अर्थः अस्ति। यज्ञीयकर्मकाण्डस्य व्याख्या-विवरणयोः सम्पादनं ब्राह्मणग्रन्थानां मुख्यविषयः अस्ति। ब्राह्मणेषु मन्त्र-कर्म-विनियोगानां व्याख्या अस्ति। संहिताब्राह्मणयोर्मध्ये वर्तते महान् भेदः। बहुसंख्यकाः संहिताः छन्दोबद्धाः सन्ति, तेषां कतिपयांशा एव गद्यात्मकाः सन्ति। किं च ब्राह्मणग्रन्थाः सर्वथा गद्यात्मका एव भवन्ति। विविच्यविषयेऽप्यन्तरं दृश्यते। ब्राह्मणग्रन्थेषु च विविधानां विधीनां विषये आलोचितम्। ते च विधयः यथा विनियोगः, हेतुः, निरुक्तिः, आख्यानम् इत्यादयः। ब्राह्मणेषु यज्ञस्य तत्सम्बद्धानां विविधानाम् उपदेशानां च वर्णनम् अस्ति। तेषु मन्त्राणां विनियोगविषये च सविस्तीर्णं वर्णनं प्राप्यते। कस्य मन्त्रस्य कस्मिन् समये प्रयोगः स्यात् इत्यादयः विधयः अत्रोपदिश्यन्ते। एतेषां च विनियोगानां वैज्ञानिकदृष्ट्या सम्मतत्वमपि तत्र प्रदर्श्यते। हेतुपदेन च तेषां कारणानां निर्देशः भवति यैः कर्मकाण्डविधयः सुष्ठु सम्पद्यन्ते। यज्ञे निषिद्धपदानां निन्दाः यत्र विधीयन्ते स भवति अर्थवादः, उपयोगविधेः आस्थापूर्वकपुष्ट्यर्थम् एव एते अर्थवादाः भवन्ति। ब्राह्मणेषु शब्दानां निर्वचनस्य मार्मिकः

वैज्ञानिकश्च निर्देशः निरुक्तिः इत्युच्यते। तत्र अर्थवादस्य विस्तृतं वर्णनं प्राप्यते, येन पाठकाः समुद्वेलिताः भवन्ति। अत्र विभिन्नेषु च स्थलेषु अत्याकर्षकाणि आख्यानकानि अपि प्राप्यन्ते। एतानि आख्यानानि पाठकहृदयस्य उद्विग्नचित्ते शान्तिदायकानि शीतलानि च भवन्ति। विधिविधानानां स्वस्वरूपस्य व्याख्या एतेषाम् आख्यानानां जननी अस्ति।

पाठान्तप्रश्नाः

१. ब्राह्मणग्रन्थानां महत्त्वं वर्णयत।
२. प्रधानानां ब्राह्मणग्रन्थानां वेदनिर्देशपुरःसरं नामानि लिखत।
३. वाङ्मनसोः आख्यानं प्रतिपादयत।
४. कानिचन मुख्यानि आख्यानानि उदाहरत।
५. संहिताब्राह्मणयोः पार्थक्यं लिखत।
६. केषां प्रतिपादनाय ब्राह्मणसाहित्यस्योद्भवः।
७. देवाः कथं अमरा बभूवुः।
८. निरुक्ते कानिचन निर्वचनानामुदाहरणानि लिखत।

पाठगतप्रश्नानाम् उत्तराणि

उत्तराणि-१

१. नपुंसके।
२. ब्राह्मणं नाम कर्मणस्तन्मन्त्राणां च व्याख्यानग्रन्थः।
३. द्विविधः, मन्त्ररूपो ब्राह्मणरूपश्चेति।
४. अनुब्राह्मणादिनिः (पा. सू. ४/२/६२) इति सूत्रे।
५. माण्डुकेयगणः, शाङ्खायनगणः, आश्वलायणगणः चेति।
६. एतरेयः शाङ्खायनः च।
७. कौषीतकीब्राह्मणम्।

उत्तराणि-२

८. देवस्तुतेः।
९. शबरस्वामिनः।
१०. संहितायां स्तुतीनां प्राधान्यम् अस्ति, ब्राह्मणग्रन्थे तद्विधीनाम् एव प्राधान्यम् अस्ति।

उत्तराणि-३

११. यज्ञः।

१२. आधान-पुनराधान-अग्निहोत्र-उपस्थापन-आग्रायण-दाक्षायणादीनि केषाञ्चन यज्ञानां नामानि।

१३. मिथ्यावादी।

उत्तराणि-४

१४. प्राणेन अपानेन च सह।

१५. मित्रः।

१६. वरुणः।

उत्तराणि-५

१७. बलम् इति।

१८. प्रजापतिः।

उत्तराणि-६

१९. माषस्य ।

२०. प्रशंसावचनम्।

उत्तराणि-७

२१. गन्धर्वाः।

२२. स्तुतेरपेक्षया गायनं प्रति अधिकाकृष्टाः भवन्ति।

२३. परमपुरुषेण।

२४. पुरुषसूक्ते।

।।इति पञ्चमः पाठः।।